

**ESER SAHİBİNİN TASARRUFU MU, MÜSTENSİH MÜDAHALESİ Mİ:
MANTIK-I ESRÂR NÜSHALARI ARASINDAKİ FARKLILIKLAR**
INTERVENTION OF THE AUTHOR OR THE SCRIBE: DIFFERENCES
BETWEEN THE COPIES OF MANTIK-I ESRÂR

GÜLER DOĞAN AVERBEK

Öz

Mantık-ı Tayr'ın manzum Türkçe tercümelerinden biri de 17. asırda Fedayî Mehmed Dede tarafından yapılmıştır. Aslen Antepli olan Fedayî Mehmed Dede, Mevlevî'dir ve uzun yıllar Trablusşam Mevlevihanesi'nde bulunmuştur. Tercümenin adı Mantık-ı Esrâr'dır. Bazı araştırmalarda "tam tercüme" olduğu ileri sürülen bu tercümede, eserin aslında bulunan 30 bölüme yer verilmemiştir. Buna mukabil Fedayî, tercüme metne bir yerde hikâye eklemiştir. Tercümenin, biri otograf nüsha olmak üzere, bugüne kadar sekiz yazma nüshası tespit edilmiştir. Ayrıca eser 1857 yılında taşbaskısı usulüyle tab'edilmiştir. Eserin yazma nüshalarından ikisi otograf nüshadan ciddi manada ayrılmaktadır. Araştırmacılara faydalı olacağı mülahazasıyla bu çalışmada, tercümenin ilk hâli olduğu düşünülen nüsha ile bu metinden çok uzaklaştığı görülen iki nüshanın muhtasar bir mukayesesi sunulacaktır. Bu çalışmada sözkonusu iki nüshanın biri olan ve iki varak haricinde eksik bulunan Hüseyin Kocabaş Yazmaları'ndaki nüsha ile otograf nüsha arasındaki farklılıklar, eklemeler, çıkarmalar, mısra, ibare ve kelimelerde yapılan müdahaleler üzerinde durulacak ve eserdeki beyit çapındaki müdahalelerin tamamına yer verilecek, diğer müdahaleler ise mümkün olduğu kadarıyla örneklendirilmeye çalışılacaktır. Çalışmada ayrıca, Fedayî hayattayken yapılan bu müdahalelerin yapılış keyfiyeti ve çokluğu sebebiyle Mantık-ı Esrâr'ın Fedayî tarafından gözden geçirilerek tekrar yazılıp yazılmadığı sorusu gündeme getirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Attar, Mantık-ı Tayr, Fedayî, Mantık-ı Esrâr, istinsah, mesnevi

Abstract

One of the versified translations of Mantıq al-Tayr in Turkish was done by Fedayî Mehmed Dede in the 17th century. Fedayî Mehmed Dede, who was originally from Antep, Turkey, was Mawlawi, and lived in Mawlawi Lodge of Tripoli for many years. Title of his translation is Mantık-ı Esrâr. Some researchers claim that this is a "full translation" of Mantıq al-Tayr. However, Fedayî, the translator, excluded 30 sections from the translation. In addition to this, he added a new story to his translation. Eight manuscript copies of Mantık-ı Esrâr have been located so far. As it is understood from the colophon, Leipzig copy is the autograph copy of the translation. There is also a litograph print of the translation which is made in 1857. Two of the manuscripts are quite different from the autograph copy. In this paper a comparative study of the Hüseyin Kocabaş copy and Leipzig copy will be asserted regarding the differences. The differences, couplet additions/subtractions, interventions made in lines as well as phrases and words between the Hüseyin Kocabaş manuscript and the autograph copy will be listed and exemplified. Because of the nature and complexity of these changes, it will be asked if the translation revised by the translator himself.

Key Words: Attar, Mantıq al-Tayr, Conference of the Birds, Fedayî, Mantık-ı Esrâr, copying, mathnawi

Giriş

Feridüddin-i Attâr'ın *Mantıku't-Tayr* adlı alegorik mesnevisinin Türkçeye yapılan manzum çevirilerinin sonuncusu, bilindiği kadarıyla, Fedayî Mehmed Dede'nin *Mantık-ı Esrâr*'ıdır. Tercüme 1045/1635-36'da yazılmıştır. Başta Abdülbaki Gölpınarlı olmak üzere *Mantıku't-Tayr*'ın Türkçe tercümeleri üzerine çalışan bazı araştırmacıların¹ “tam tercüme” olarak nitelendirdikleri bu metinde, hatırı sayılır miktarda bölümün tercümesi yer almamaktadır. Ayrıca tercüme metne, asıl metinde bulunmayan bir İskender hikâyesi eklenmiştir.²

Bugüne kadar eserin, sekiz yazma ve bir matbu olmak üzere dokuz farklı nüshası tespit edilebilmiştir. Bunlardan Leipzig Üniversitesi Kütüphanesi'nde Cod. Turc. 084 numarada (Universitätsbibliothek Leipzig, Cod.Turc.84) yer alan nüsha, şair-mütercim el yazısıyla vücuda getirilmiştir ve muhtemelen eserin orijinal nüshasıdır.³ Nüshalarla ilgili detaylara geçmeden önce burada Fedayî'nin hayatı ve eserleri hakkında kısa bilgiler verilecektir.⁴

Fedayî'nin Hayatı ve Eserleri

17. asrın Mevlevî şairlerinden Antepli Fedayî Mehmed Dede, uzun yıllar Trablusşam Mevlevihanesi'nde bulunmuştur. Meşhur seyyah İbn Mehâsin'e göre dengeli bir yapıya sahip, sanat ehli, fazilet sahibi bir Mevlevî dervişidir.⁵ Doğum tarihi şu ana kadar tespit edilemeyen Fedayî'nin, 1048/1639'da İbn Mehâsin'le görüşmüş olması sebebiyle bu yıldan önce vefat etmiş olması söz konusu değildir. Kayıtlara geçen vefat tarihi 15 Receb 1065/21 Mayıs 1655'tir.⁶ Türkçe dîvânı, *Mantık-ı Esrâr* adlı *Mantıku't-Tayr* tercümesi, Attâr'ın *Mıhr ü Müşterî* adlı mesnevisinin *İşk-nâme* adıyla yapılmış

¹ Ferideddin-i Attar, *Mantık al-Tayr*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı, c. 1, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1990-1991, s. xii-xiii; Tacettin Şimşek, “Fedayî Dede, Mantık-ı Esrâr: Tenkidli Metin-İnceleme,” Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993, s. 16; Numan Külekçi, *XI-XX. Yüzyıllar El Yazması Metinler ve Özelleriyle Mesnevi Edebiyatı Antolojisi*, c. 1, Erzurum: Aktif Yayın Dağıtım, 1999, s. 295; Vesile Albayrak Sak, “Eski Türk Edebiyatında Tercüme Geleneği ve Bu Geleneğe Mantıku't-Tayr Tercümeleri,” *Turkish Studies*, 7/4(2012), s. 662; Berrin Uyar Akalın, “The Poets Who Wrote and Translated Mantıku't-Tayr in Turkish Literature,” *International Journal of Central Asian Studies*, 10/1 (2005), s. 177. Berrin Uyar Akalın ayrıca Za'îfî'nin 964/1556'da kaleme aldığı *Gülşen-i Simurg*'u da tam tercüme olarak nitelendirmektedir (Berrin Uyar Akalın, “Za'îfî, Gülşen-i Sî-murg: İnceleme, Tenkitli Metin,” Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001, s. 10).

² Söz konusu hikâyenin izini süren “İskender Hikâyesi” Fedayî'nin *Mantıku't-Tayr* Tercümesine Nasıl Girdi?” başlıklı makalemiz yayın aşamasındadır.

³ Bu husus daha önce bir makale ile ele alınmıştır (Bkz. Güler Doğan Averbek, “Fedayî Mehmed Dede, Mantık-ı Esrâr Adlı Manzum Mantıku't-Tayr Tercümesi ve Otopograf Nüshası,” *Uluslararası TEKE (Türkçe, Edebiyat, Kültür, Eğitim) Dergisi*, c. 6, s. 3 (2017): 1490-1506).

⁴ Fedayî'nin hayatı hakkındaki bilgiler burada özet olarak sunulacaktır. Kapsamlı bilgi için bkz. Doğan Averbek, agm. Ayrıca bu çalışmada *Mantık-ı Esrâr*'a yapılan atıflarda, Leipzig nüshası esas alınarak hazırlanan ve yayın sürecinde olan *Mantık-ı Esrâr* adlı çalışmamızdaki beyit sayıları esas alınacaktır.

⁵ İbn Mehâsin, *el-Menâzili'l-Mehâsinîyye fi'r-Rihlet et-Trablusiyye*, ed. Muhammad Adnan Al-Bakhit, Beyrut: Dârul-Âfâk el-Cedîde, 1981, s. 74.

⁶ Halil İbrahim Yakar, bu bilgi için Hikmet Turhan Dağlıoğlu'nun *Gaziantep Meşahirî* adlı eserini referans gösteriyor (Halil İbrahim Yakar, *Antepli Divan Şairleri*, Gaziantep: Yaşar Cevizli Mağazaları, 2013, s. 57). Bu tarih, *Mantık-ı Esrâr*'ın, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar Bölümü'nde 767 numarada kayıtlı olan nüshasının istinsah tarihiyle aynıdır.

tercümesi ve Türkçe-Arapça sözlüğü⁷ vardır.⁸ Şu ana kadar divanı ve *Işk-nâme* adlı tercümesi ele geçmemiştir.

Fedayî'nin manzum sözlüğünden sonra en bilinen eseri, 281 bölüm ve 4611 beyitten oluşan *Mantık-ı Esrâr*'dır. Tercüme 1045/1635-36 yılında tamamlanmış,⁹ otograf nüshadaki kayda göre eserin temize çekme işlemi ise 9 Şevval 1047/24 Şubat 1638'de bitirilmiştir. Eser, hamd, tevhid, münâcât, na't ve dört halifenin övülmesiyle başlar, taassup bahsiyle devam eder; şairin neden bu mesneviyi tercüme ettiğini de anlatan *nazm-ı kitâb* bölümünden sonra Hüdüh ile konuya geçilir. Tercümede, vahdet-i vücûd anlayışını alegorik bir biçimde anlatan *Mantiku't-Tayr*'ın çerçevesine sadık kalınmıştır.

Mantık-ı Esrâr'ın yukarıda sözü edilen nüshaları şunlardır:

Süleymaniye Kütüphanesi, İzmir Kitaplığı, nr. 595, (S1): Mehmed b. Kasım'ın nüshasından Hasan b. Hüseyin tarafından 1054 yılı Muharrem ayında (Mart-Nisan 1644) istinsah edilmiştir.

Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi Koleksiyonu, nr. 3458, (S2): Muhammed b. Ali b. Ahmed tarafından Ramazan 1077/Şubat-Mart 1667'de istinsah edilmiştir.

Milli Kütüphane, nr. Yz A 3341, (MK): Otograf nüshaya göre baştan 818 beyit eksiktir. Niyâzi tarafından istinsah edilmiştir.

Konya İzzet Koyunoğlu Müzesi Kütüphanesi, nr. 11838, (İK): 17 Rebiülâhîr 1280/1 Ekim 1863'te Avnî tarafından istinsahı tamamlanmıştır.

Süleymaniye Kütüphanesi, Galata Mevlevihanesi Koleksiyonu, nr. 218, (S3): 17 Rebiülâhîr 1274/5 Aralık 1857'de istinsahı tamamlanmıştır.

Sadberk Hanım Müzesi, Hüseyin Kocabaş Yazmaları, nr. 431, (HK): 15 Muharrem 1051/26 Nisan 1641'de Hasan A'tâ(?) tarafından istinsahı tamamlanmıştır. İki varakın forma hâlinde koptuğu anlaşılmaktadır.

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Bölümü, nr. TY 767, (İÜ): İstinsahı 15 Receb 1065/21 Mayıs 1655'te tamamlanmıştır.

Universitätsbibliothek Leipzig, Cod.Turc.84 (Leipzig Üniversitesi Kütüphanesi, Cod. Turc. no 84, LN): Ketebe kaydından anlaşıldığına göre Fedayî tarafından yazılmış ve yazma işi 9 Şevval 1047/24 Şubat 1638 tarihinde tamamlanmıştır. Ketebe kaydı şu şekildedir: Temmetü'l-kitâb bi-ʿavni'l-Meliki'l-Vehhâb ʿalâ yedi'l-fakîr el-ḥakîr ilâ luṭfî'l-Ḳadîr aḍʿafu'l-ʿibâd ed-Dervîş Fedâyî el-Mevlevî el-mütercimî ḥâzihî'n-nüşḥatî'l-mübâreke fî nehâri'l-eḥâd bâ tisʿa şehri'ş-Şevvâl Sene 1047

1274/1857 tarihli matbu nüsha, (MN): Tam adı şu şekildedir: *Mantiku't-Tayr-ı Hazret-i 'Attâr fî Tercemetinâ Mantiku'l-Esrâr*. Birinci ketebe kaydına göre 1065 senesi Rebiülâhîr'inin son günlerinde (Şubat-Mart 1655) Yusuf ibn Ali tarafından istinsah edilen nüshanın taşbaskısıdır, taşbaskının kaydını ise Mehmed Ali el-Vasfî yazmıştır. Bu

⁷ *Tuhfe-i Fedâyî* adını taşıyan bu Türkçe-Arapça manzum sözlük, 17 bölüm ve 422 beyitten oluşur. Sözkonusu eser, kısa bir inceleme ile tarafımızdan makale olarak neşre hazırlanmıştır, şu an yayın aşamasındadır.

⁸ İbn Mehâsin, age, s. 74-75.

⁹ 644 ve 4610. beyitler.

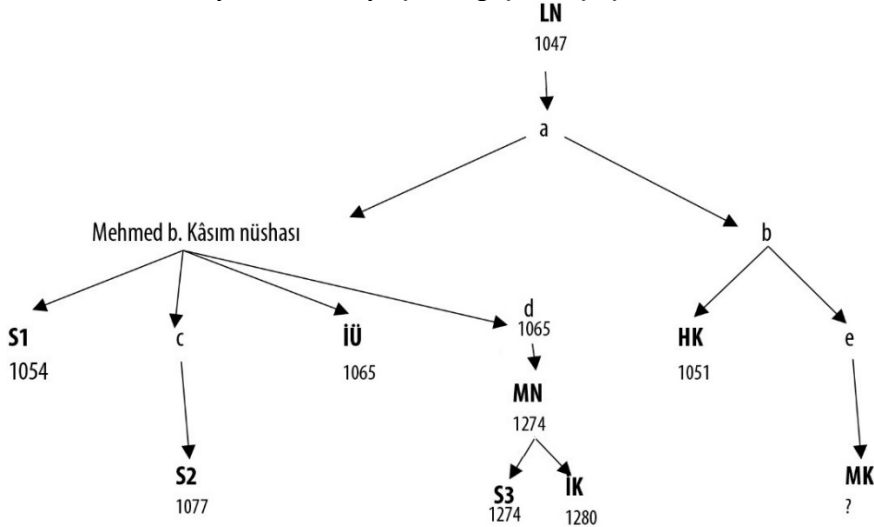
kayda göre nüsha, Çırçır'da Necib Efendi'nin taşbaskı tezgâhında 1274 yılı Safer ayında (Eylül-Ekim 1857) tab' edilmiştir.¹⁰

Otograf nüsha ve matbu nüsha dâhil olmak üzere dokuz nüshanın metinleri mukayese edildiğinde iki ana kol olduğu anlaşılmaktadır. Otograf nüsha haricindeki yedi yazma ve bir matbu nüsha arasında, otograf nüshaya en yakın nüshanın, Şimşek'in de çalışmasında esas nüsha olarak tespit ettiği, S1 nüshası olduğu ve yapılan mukayese neticesinde, HK nüshası kolu ile S1 nüshası kolunun otograf nüshadan istinsah edilen bir nüsha kolundan geldiği görülmektedir. S1 nüshasından sonra, otograf nüshaya en yakın ikinci nüsha İÜ nüshasıdır.

Ketebe kayıtlarından anlaşıldığına göre Konya İzzet Koyunoğlu Müzesi Kütüphanesi, 11838 numarada kayıtlı olan yazma da Süleymaniye Kütüphanesi, Galata Mevlevihanesi Koleksiyonu, 218 numarada kayıtlı olan nüsha gibi matbu nüshadan istinsah edilmiş olmalıdır veya matbu nüshanın tab' edilmesinden çok kısa süre sonra tamamlanan nüshanın matbu nüshadan, diğerinin ise matbudan istinsah edilen nüshadan kopya edilmiş olması mümkündür. Bu iki yazmanın şekli özellikleri de oldukça benzerdir.

Eserin matbu nüshası ile sekiz yazma nüshadan hareket ederek daha önce tarafımızca yapılan tespit şudur: "Bütün nüshalar eldeki otograf nüshadan doğrudan ya da dolaylı olarak yapılan istinsahlardır. Bazı kelimelerin imlâlarındaki problemler, bazı yerlerde görülen vezin veya kafiye hataları, nüshalarda kendini göstermektedir. Bazı nüshalarda hatalar zaman zaman düzeltilse de hiçbir nüshada, otograf nüshada karşılaşılan teknik hataların tamamının düzeltildiği görülememiştir."¹¹ Bu durum, eldeki otograf nüshanın, eserin ilk nüshası olduğu kanaatini güçlendirmektedir.

Nüshaların mukayesesinin ortaya çıkardığı şecere şu şekildedir:

¹⁰ Fedayî, *Mantuku'l-Esrâr*, İstanbul: Necib Efendi Taşbaskı Tezgâhı, 1274, s. 226.

¹¹ Doğan Averbek, agm, 1499-1500.

Nüshalar arasında Sadberk Hanım Müzesi, Hüseyin Kocabaş Yazmaları arasında yer alan nüsha ile Milli Kütüphane’de yer alan nüsha oldukça dikkat çekici hususiyettedir. 1051/1641’de istinsah edilen HK nüshasında, eser neredeyse gözden geçirilerek yeniden kaleme alınmış gibidir. MK nüshası ise her ne kadar baştan önemli sayıda varak eksikliği olsa da HK nüshası ile olan ilişkisi açısından dikkate değerdir. MK nüshasında istinsah tarihi olmadığından bu iki nüshadan hangisinin daha erken yazıldığını tespit etmek güç olsa da HK nüshası ile MK nüshasının, taşıdıkları benzerlik açısından aynı koldan geldiğini söylemek mümkündür. MK nüshası, HK’ye nazaran otograf nüshaya daha uzak bir nüshadır. Ciddi oranda varak eksikliği mevcuttur ve sayfalarında rutubetten zarar görmüş kısımlar çoktur. HK nüshasında kopmuş olduğu tespit edilen ardışık iki varaktaki kısım MK nüshasından mukayese edildiğinde bu kısımda MK nüshasında iki beyitlik eklemeye olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla HK nüshasında eksik varak olmasaydı bu nüshanın 4627 beyit ihtiva ettiğini söylemek hatalı olmayacaktır. Bu nüshanın geldiği kolda, metne 29 beyit ilave edilmiş ve buna karşılık 13 beyit metinden çıkarılmış, ayrıca çok sayıda beyitte metne müdahale, bazan mısraları yeniden kurma, çoğu zaman kelimenin muadilini, eş anlamlısını kullanma gibi dikkat çekici müdahalelerde bulunulmuştur. Şairin hayatta olduğu bir tarihte yapılan bu müdahaleler, akla bunların Fedayî’nin mi tercihi olduğu sorusunu getirmektedir. Her ne kadar bazı yerlerde kelimeleri okuyamamaktan kaynaklanan hatalar yapılmış olsa da MK nüshasının da HK ile aynı koldan geliyor olması bu ihtimali akılda tutmayı gerektirmektedir. Bu arada, HK nüshası ve MK nüshasının geldiği kolun, eserin aslından uzaklaşan pek çok müdahale mevzu bahis olsa dahi, S1 nüshası gibi Mehmed bin Kâsım’ın nüshasının kolundan geliyor olması akla yakın görünmektedir.

Bu nüshaların mukayesesi yapılırken evvela beyit farklılıkları ele alınacaktır. HK nüshasında yer alıp da LN’de bulunmayan beyitler şunlardır:

304. beyitten sonra:

Nûn anuñ naqd-i mevcûdât idi
Zât-ı pâki mu’î-i her zât idi

329. beyitten sonra:

Olmadı hiç böyle mu’ciz kimseden
Kim güneş emriyle toğdı enseden

347. beyitten sonra:

Mûsî vardı ol yire bi-irtiyâb
Hâl’-ı na’leyn ile işitdi hîṭâb

380. beyitten sonra:

İki ‘âlem h’âce lîkin tâ ebed
Saña tefvîz eylemişdür ol Eḫad

390. beyitten sonra:

Dide-i cânım liḳâñ ister hemân

İki ‘ālemde rızān ister hemān

464. beyitten sonra:

Anuñ içün kim Cenāb-ı Mevlevî
Kıldı bu beyt ile feth-i Meşnevî

Bişnev ez ney çün hikāyet mî-koned
Ez cüdā’ihā şikāyet mî-koned

476. beyitten sonra:

Bes ne yüzle iy utanmaz bî-hayā
Kendüñe dirsın muhibb-i Muştafā

682. beyitten sonra:

Geç ħar-ı nefis-i deniden ādem ol
Bes Mesîh-i ma‘nevîyle hem-dem ol

Mütercim nüshasında 780. beyitte mısralar arasında kafiye uyumsuzluğu mevcuttur; LN’de kafiye kelimeleri maḳāl ve kār şeklindedir. HK nüshasında bu problem, 780. beytin ilk mısraı ile kafiyeli ikinci mısra ve 780. beytin ikinci mısraı ile kâfiyeli olacak şekilde ilk mısra eklenmek suretiyle giderilmiştir. Oluşan iki beyit şu şekildedir:

Çünkü Hüdhüd kıldı bu resme maḳāl
Kuşları hep hayret aldı deng ü lāl

Vaşf-ı şehden oldılar bî-ihtiyār
Şevḳ kıldı anlarıñ cānına kār

916. beyitten sonra:

Āb ile gönölün çün olmuş hoş senün
Yakmış āteş gibi şu cān u tenün

Almış āb-ı rüyuñı bir kaṭre āb
Şu içinde hoş seni almış bu ḥ’āb

Āb her nā-pāki eyler şüst şu
Pāk olana ḥācet olmaz hiç şu

Āb kim her şey andandur ḥayāt
Fikr kıl kim āba kalandur ḥayāt

Gördi bir divânei bir ehl-i hâl
Ana istimhân ile itdi su'âl¹²

982. beyitten sonra
Pâdşâhlık ana lâyıkdur hemân
Kim odur Hallâk u Rezzâk-ı cihân¹³

1525. beyitten sonra
Der-geh-i Hakk'a kılup 'arz-ı niyâz
Yalvarup kılup gice gündüz namâz

2068. beyitten sonra
Ol binüp üstüne dâyim iy emîr
Sen anuñ hükminde olmışsın esîr

2472. beyitten sonra
Bir nefesde her ne kim zâyil olur
Merd olan aña kaçan mâyil olur

2582. beyitten sonra
Enbiyâ maḥkûm-ı fermân oldılar
Emr ile maḥbûs-ı zindân oldılar

2597. beyitten sonra
Bende olmaz ol k'idüp beyhûde lâf
Bendelikden eyleye lâf u güzâf

2667. beyitten sonra
Toylaram bes seyr-i rüyumdan anı
Kaldururam ḥâk-i küyumdan anı

2851. beyitten sonra
Ol ki âyin-i ḥiredden dürdür
Ne dise ne eylese ma'zûrdur

¹² Bu beytin yer alması gereken varak HK nüshasından kopmuş olduğundan beyit MK nüshasından yazılmıştır.

¹³ Bu beytin yer alması gereken varak da HK nüshasından kopmuş olduğundan beyit MK nüshasından yazılmıştır.

2910. beyitten sonra
 ‘Ömri oldukça ola nâ-kâm ol
 Bî-dil ü bî-şabr u bî-ārām ol

3378. beyitten sonra
 Bir yire bir genc medfûn itse şâh
 Kim anı hîç bilmeye hayl ü sipâh

Tâ ki mahfî kala ol sırr-ı nihân
 Öldürür vâkıf olanı bî-gümân

3383. beyitten sonra
 İsmüñi kezzâb kıldum ben hemân
 Tâ inanmaya saña halk-ı cihân

4146. beyitten sonra
 Zerrece benlik koma cümle gider
 Zerresi yidi tāmuyı pür ider

4304. beyitten sonra
 Ba‘zısı zahmetle rencür oldılar
 Kaldılar yollarda mehcür oldılar

Ayrıca nüshanın bitiminde, ketebe kaydının öncesinde iki beyitlik alan boş bırakılmıştır. Eklenen yukarıdaki beyitlere mukabil LN’de yer alan ve numaraları parantez içerisinde verilen aşağıdaki beyitler HK nüshasında bulunmamaktadır.

Bes şevâb idüp ‘aceb hayr eylemiş
 Nâm-ı pâkin Mantıku’-t-Ṭayr eylemiş (626)

Şordılar andan ki iy üstâd-ı rāh
 Nedürür bu yolda bildür zād-ı rāh (1228)

Nefs hınzîrini öldür evvelâ
 Kaṭ‘-ı menzil tâ saña âsân ola (1470)

Na‘rasından cümle yārân tûrdılar
 Anı bu hâletde çün-kim gördiler (1555)

Didi yitmiş kerre yâ Mūsâ saña
 Sen cevâbın virmedüñ hergiz aña (1925)

Taht u mülkin gördi çün-kim âfetin
Kaç kıldı andan üns ü ülfetin (2698)

Hem anuñ-çün dünyede maqtül olam
Anuñ için anda hem mes'ül olam (3578)

Ma'rifet vâdisi iy şahib-nazar
Pür mehâlik vâdi-i bi-pâ vü ser (3598)

Müstemirdür geh terakki geh zevâl
Müstehildür geh hâdîd ü geh vebâl (3604)

Cehd eyle sâlik-i Çin ol yüri
Ger varursañ Çin'e anı bul yüri (3630)

Hak'dan özge nesne görmezdüñ eger
Ahvel olmasañ eger iy bi-haber (3873)

Gördiler cümle yazılmış aşikâr
Zâhir ü bâtın olup naş-ı nigâr (4384)

Rahmet itsün Hak o merdüñ cânına
Bakmaya bu bendenüñ noşânına (4611)

Ayrıca LN'de bulunan 1281. beytin ikinci mısraı ile 1282. beytin ilk mısraı, 2843. beytin ikinci mısraı ile 2844. beytin ilk mısraı ve 4383. beytin ikinci mısraı ile 4385. beytin ilk mısraı da HK nüshasında yer almamıştır:

Cismi hod başdan ayağa cân idi (1281/2)

Büy-ı zülfinden şabâ müşkin idi (1282/1)

Kanda küstâhlık ider küstâh-vâr (2843/2)

Merd-i har-bende vü üstür-bân ki var (2844/1)

Doğru vü egri yola gitdüklerin (4383/2)

Hile vü mekr ü füsün itdüklerin (4385/1)

HK nüshasının geldiği kolda, metnin muhtevasında olduğu gibi bölüm başlıklarında da bir takım tasarruflarda bulunulmuş, anlam ekseriyetle korunarak pek çok yerde başlık, farklı şekillerde ifade edilmiştir. Bölüm başlıklarındaki farklılıkların türlerine göre şu örnekleri vermek mümkündür:

Fi na'eti emirî'l-mü'minîn °Ömer ibni Hattâb radıya'llâhu °anh başlığı Na'et-i °Ömer bin el-Hattâb şeklinde ifade edilerek kimi zaman MN'deki başlık ihtisar edilmiş; kimi zaman Fi na'eti °Ali ibni Ebî Tâlib

radıya'llāhu 'anh şeklindeki başlık şahsi yorumlar da eklenerek Fi na'ṭi şāh-ı evliyā 'Alī ibnī Ebī Ṭālib şeklinde ifade edilmiştir. Aynı anlamı korusa dahi Su'āl-i Muştafā 'aleyhi's-selām ez-Ḥudā-yı te'ālā başlığının Su'āl kerden-i Resūl-i Ḥudā ez-Ḥaḡ celle ve 'alā şeklinde ifade edilmesi müdahalede bulunan kişinin oldukça serbest davrandığını ve anlamı değiştirmese dahi müdahale etmekten ictinap etmediğini göstermesi bakımından dikkate değerdir. Bu durum, müdahalenin mütercim şair tarafından yapılmış olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir.

Fedayî Mehmed Dede'nin bazı detayları da başlığa taşıdığı Hikâyet-i ḥaste şüden-i Ayaz ü reften-i Şāh Maḥmūd piş-i ü örneğindeki gibi durumlarda HK nüshasının geldiği kolda detayların başlıktan çıkarılarak başlığın Hikâyet-i Şāh Maḥmūd bā Ayaz şeklinde yeniden kurulduğunu görmekteyiz. Buna benzer sair şu örnekler verilebilir: Hikâyet-i binā-kerden-i ḡaşr-ı pādşāhi vü cevāb-ı kāmili be-ü başlığı HK nüshasında Hikâyet-i ḡaşr-ı pādşāh; Binā-kerden-i ḡaşr-ı ḡ'āci vü cevāb-ı divāne be-üy başlığı ise Hikâyet-i ḡaşr-ı ḡ'āce şeklinde ifade edilmiştir. Ancak burada HK nüshasının geldiği kolda tutarlı bir tavır içerisinde hareket edildiğini söylemek zordur. Zira Hikâyet-i Ya'ḡūb 'aleyhi's-selām başlığında olduğu gibi muhtevaya dair detayın asgari düzeyde tutulduğu bu başlık HK nüshasında Hikâyet-i 'itāb-kerden-i Ḥaḡ bā-Ya'ḡūb şeklinde ifade edilmektedir. Kimi zaman ise başlıklar Şikâyet kerden-i mürid ez-iblis piş-i şeyḡ örneğinde olduğu gibi, aynı muhtevayı ifade etmekle birlikte, Hikâyet-i ḡāfil ü şeyḡ-i 'ārif şeklinde tamamen değişebilmektedir, Su'āl-i murḡān ez-Ḥüdhüd başlığının el-Maḡālātü tūyūr şeklinde ifade edilmesi gibi. Bu kolda pek çok yerde ise, muhtevada olduğu gibi, Hikâyet-i meczüb-i Ḥaḡ şeklindeki başlık Hikâyet-i divāne-i Ḥaḡ şeklinde söylenmekte yani kelimelerin eş anlamlıları kullanılmaktadır. Hikâyet-i ḡ'āci-i māl-dār örneğinde olduğu gibi Fedayî Dede'nin muhtasar olarak tercih ettiği bazı başlıklar ise HK nüshasında Hikâyet-i binā kerden-i ḡaşr u 'āşık şüden-i ü be-cāriye şeklinde detaylandırılmıştır. Aşağıda mütercim nüshasındaki başlıklardan bazısının HK nüshasında uğradığı değişim, örnek olması açısından dikkate sunulmuştur:

Başlığın mütercim nüshasındaki hâli	Başlığın HK nüshasının geldiği koldaki hâli
Münâcât fi't-tevhîd	Münâcât ve't-tevhîd
Hikâyetü bi't-temsîl	Hikâyet
Zikr-i muta'aşşibân u naşîḡat-i iştân	Zikr-i muta'aşşibân u naşîḡat-i ü
Hikâyet-i Bilāl-i Ḥabeşi rahmetu'llāhi 'aleyh	Hikâyet-i Bilāl
İ'tizār fi nazmı kitāb	İ'tizār fi sebeb-i nazm-ı kitāb
Hikâyet-i 'āşık şüden-i pādşāh be-ḡulām	Hikâyet-i pādşāh u ḡulām
Dur'ā-kerden-i ḡ'āci vü cevāb-ı divānei be-ü	Hikâyet-i yek ḡ'āci vü divāne
Güftā divāne-i Ḥudā bi't-temsîl	Hikâyet-i pāk-bāz
Hikâyet-i hem-rāḡ şüden-i pir ü mürid	Hikâyet-i şeyḡ ü mürid
Hikâyetü bi't-temsîl-i beytü'l-'ankebût	Hikâyet-i 'ankebût
Hikâyet-i fakîri mâtem-zede	Hikâyet-i sünûvâr u cevāb-ı divāne

Su'âl-i murğ-ı diger	Su'âl-i diger ez-murğî
Hikâyet-i pâdşâh bâ-seg-i ü	Hikâyet-i gâdab kerd-en-i pâdşâh be-seg
Vasıyyet-i Sokrât bâ-şâkird-i ü	Hikâyet-i Sokrât-ı hâkîm
Hikâyet-i nâ-ğorden-i şerbet-i şeyh-i kâmil	Hikâyet-i şeyh-i perhîz-kâr ez-şarâb
Hikâyet-i Şâh Maḥmûd	Hikâyet-i ziynet kerd-en-i pâdşâh şeh-râ
Hil'at pûşânden-i şâhî bâ-bende-i ḥod	Hil'at dâden-i şâh bendei-râ
Hikâye-i Şeyh Ebû'l-Hayr u bādīncân ḥorden-i ü	Hikâyet-i Şeyh Harkânî
Hikâyet-i müşterî şüden-i 'acûze Yûsuf-râ 'aleyhi's-selâm	Hikâyet-i Yûsuf 'a m
Hikâyet-i hükûmet kerd-en-i mîr-i Kârîz	Hikâyet-i mîr-i Kârîz
Mihmân şüden-i Şâh Maḥmûd der-külḥan	Hikâyet-i Şâh Maḥmûd
Ṭaleb kerd-en-i saḳḳâ âbî ez-saḳḳâ	Hikâyet-i dû saḳḳâ
Hikâyet-i şeyh bâ-seg ü su'âl-i sâyil ü cevâb-ı ü	Hikâyet-i şeyh bâ-seg-i ḥod
Hikâyet-i 'âbid-i dirâz rîş	Hikâyet-i Müsî 'a m
Hikâyet-i 'ayb kerd-en-i mest be-mestî-i diger	Hikâyet-i dost
Hikâyet-i zeden-i muḥtesib mestî-râ vü cevâb-ı ü	Hikâyet-i mest ü maḥbûb
Hikâyet-i çub zeden-i Züleyḥâ Yûsuf-râ	Hikâyet-i ḥabs kerd-en-i Züleyḥâ Yûsuf-râ
Hikâyet-i post pûşiden-i Mecnûn	Hikâyet-i Mecnûn u post pûşiden-i ü
Hikâyet-i seng şüden-i merdî der-Çîn	Hikâyet-i seng şüden-i merdûm der-Çîn
Hikâyet-i 'âşîk şüden-i duḥter-i şâh be-ğulâm-ı ü	Hikâyet-i duḥter-i pâdşâh
Kafâ ḥurden-i şüfî ez kesî vü cevâb-ı ü	Hikâyet-i şüfî kafâ ḥord ez-kesî
Güftâr der-aḥvâl-i tûyûr	Güftâr fî aḥvâlî't-tûyûr
Tetimme-i kelâm-ı tûyûr	Hikâyet-i tetimme-i kelâm
Hikâyet-i pâdşâ ki ma'şûḳ-râ küşten fermûd	Hikâyet-i pâdşâh ki ma'şûḳ-râ küşte

HK nüshasının geldiği kolda; beyit ekleme/çıkarma, başlıklarda yapılan tasarruflar, hâricinde nazar-ı itibara alınması gereken bir diğer husus ise pek çok beyitte yapılan değişikliklerdir. Bu değişiklikler kelime, tamlama, ifade/ibare şeklinde olabildiği gibi bazan kafiye hatasını düzeltmek amacıyla, bazan kafiye kurallarına uyarak mısraın yeniden yazılması şeklinde olabilmektedir. HK nüshasında vezne ve kafiye münasip müdahalelerde bulunuluyor olması -eğer bunlar eser tamamlandıktan sonra Fedayî Dede tarafından gerçekleştirilen tasarruflar değilse- bu kolun oluşmasına yol açan

şahsın/müstensihin şiir alanında kabiliyetli olduğunu göstermektedir. Konunun takipçilerinin faydasına olacağı mülâhazasıyla tamamen değiştirilen yani yeniden nazmedilen mısralar, asıllarıyla birlikte bu çalışmaya dercedilmiştir:

Beyit/Mısra	LN'deki hâli	HK'deki hâli
8/2	Cân kuşu hâk ile itdi imtizâc	Hâk ile cân murğı itdi imtizâc
311/2	Bendesidür 'îsî-i Meryem anuñ	Cümle teslîm-i nżasında anuñ
590/2	Benden özge ümmetüñ 'îşyânına	Ümmetimüñ cürmine 'îşyânına
625/2	Ma'ni-i tahkîkî tahkîk eylemiş	Nâmını hem Mantıku't-Ṭayr eylemiş
761/2	Yohsa cân yolında isâr eyleyüz	Bârî ansuz olmadan 'âr eyleyüz
763/2	Şarf ola bu yolda cân u ser gerek	Kim bu yolda niçe cân u ser gider
770/2	Her perinde öyle yüz biñ niçe per	Her birinde niçe yüz biñ öyle per
1022/1	Kaşır içinde her zamân şâh-ı cihân	Her zamân ol kaşırda şâh-ı zamân
1110/2	Didi kim Allâh selâm idüp saña	Kim selâm itdi saña Rabb-i Celîl
1721/2	Ol didi gel kısmıñı gel al var	Ol cevân didi ki gel kısmuñ çıkar
2102/2	El uran mülkime bana zulm ider	Düşmeni dünyâ degüldür merd-i men
3160/1	Sende mestlik ḥadden efzûndur nihân	Ḥadden artuḡ mestlik sende hemân
3281/2	İlet anı anda kim ol anda yok	Anda ilet kim anı yok anda ol
3378/2	Öldürür vâkıf olanı bî-günâh	Katlüñi vâcib bilürler ins ü cân
3415/2	Anda ancaḡ 'ilm ü 'irfân ḥaşr idi	Şâhîb-i esrâr-ı 'âlem merd-i kâr
3454/2	Baña bunda özge kâr olmaz şavâb	Yüz çevürme kim budur ni'me'l-me'âb
3541/2	'Aḡlı gitdi ḥasret ile itdi âh	Cümle 'âlem gözine oldı siyâh
3836/2	Eyledi seg-bânlık bir yıl dürüst	Kılmadı 'âr oldı ol kâr üzere cüst
3973/2	Anda ancaḡ derd olur vü âh-ı süz	Âh olur vü derd olur vü süz olur
4009/2	Meyyit işitse anı olurdu ḥay	Laḡn-ı Dâvûd ile olup cân-fezây
4027/2	Aña ḥâzır kıldı nuḡl-i kâs u câm	Kıldı ḥâzır aña hem nuḡl ile câm
4189/1	Seyre çıḡsa nâ-gehân açup niḡâb	Perdeden nâ-geh çıkup açsa ḡicâb
4224/2	Ḥalka 'ibret olsun anı zâr idün	Ḥahr ile anı niḡûn-sâr eyleñüz
4258/2	Gördi yüzün çünki ol şeh-zâdenüñ	Seyr eylerdi ırâqlardan aña

4428/1	Merdüm-i ‘âlem kamu bi-gânedür	Cümle ‘âlem ser-be-ser uyhudadır
4430/2	Yokdurur bir zerre deñlü kıymeti	Saňa şaldum ferş ile rāḥatı
4497/2	‘Aşık oldı ittifaḳ ol yüzi mäh	İttifaḳı ‘aşıḳ oldı ol püser
4551/2	Ḫalvetine varup eylerdi ḳarār	Gider idi ḫalvetine şehir-i yār

Kelime seviyesinde gerçekleşen müdahaleler için ise burada sadece örnek vermekle iktifa edilecektir:

LN	HK	LN	HK	LN	HK
itmek	kılmaḳ	pes	kim	cem‘	şem‘
ider	olur	sultān	Süleymān	Süleymān	sūḫan-dān
eyleyen	iden	kevní	cümle	girdi	gördi
kim	hem	o	ol	bozılır	ḳınlur
yigdür	artuḳ	eyler	itsün	çekdi	gördi
ser	bir	ṭurmaz	vaşlun	ey	bu
şāfi	sāde	ḳıl	it	yā	ey
cürm	zılm	kılmaḳ	cümle	‘ışḳ	nāz
nı‘meti	himmeti	vāḳıf	‘ārif	olmaz	yokdur
ḫadd	nutḳ	bi’smi’llāh	ismu’llāh	şer‘	dīn
ki	çü	ḳıl	gel	devlet	rahmet
iderdi	ḳılurdu	kim	bir	ehl	şāḫıb
ḫidmet	şāḫlık	rūḫı	cānı	kim	ki
ḫikmet	müddet	olar	şular	sā‘at	demde
ḳadḫ	medḫ	çünki	zirā	gözime	‘aynüme
it	ḳıl	şirīn	müşḳīn	mülk	taḫt
eylemiş	söylemiş	ḳılmış	itmiş	nazmuñ	‘ilmüñ
diliyle	dilinde	‘aynüme	çeşmüme	hem	tā
zār	ḫār	şadā	nevā	ismüñ	aduñ
yā	bu	saña	ḳara	tiz-çeşm	bend-çeşm

kār	rāh	murğ	merd	cihānuñ	vücüduñ
kim	her	hāli	elbet	anlar	kuşlar
geymiş	geyüp	ben	hem	revān	hemān
‘ālem	halkuñ	h’āh	gāh	gerek	gider
üzre	içre	murğān	‘irfān	şahñ	cümle
kendinden	özinden	kāmil	zāhid	sātir	hāzır
görüp	gördi	mübtelā	bī-nidā	gedā	faķır
vir	bir	nüktenüñ	müşkilüñ	daħi	benüm
olur	olsun	tal’atıyla	tal’atından	nażar	nefes
şanki	belki	güyā	bimār	olur	eyler
her	ser	dāyim	ben tek	giçe	giçer
baba	baña	koydum	koyup	çeker	ider
korğudan	havfden	izhār	zāhir	Sī-murğ	‘Ankā
olursın	olupsın	ile	idüp	dest	baş
lā-nażır	bī-nażır	olur	cüdā	şāh	cān
sen	ben	rāzuñ	kāruñ	kuşlar	murğān
hiç	lik	remz	sır	sır	remz
gözyaşından	ağlamağdan	zamān	nefes	āşüfte	şūrīde

HK nüshası kolunda bir başka müdahale türü olarak kimi zaman vezin hatasını gidermek üzere kimi zaman ise estetik endişeyle kelimeler arasında takdim-tehir yapıldığı görülmektedir:

LN	HK	LN	HK
çünkü gördi	gördi çünkü	berr ü baħr u kūh	kūh u berr ü baħr
‘aczin bildi	bildi ‘aczin	‘ışķ u müşķ	müşķ ü ‘ışķ
yine līkin	līk yine	saña ħayr oldur	ħayr odur saña
tutmuş elde	elde tutmuş	ide beni	beni ide
āb u ħāk	ħāk u āb	sāħil eyler menzilin	menzil eyler sāħilin
gör aña Ĥāk	Ĥāk aña gör	cān u baş	baş u cān

itme zâyîf	zâyîf itme	bu kadar murğ andan oldu	andan oldu bu kadar murğ
evliyâ vü enbiyâ	enbiyâ vü evliyâ	her ne dirse her ne görse	her ne görse her ne dirse
ümmî idi gerçi ol	gerçi ol ümmî idi	didi bes	bes didi
bu gelse	gelse bu	oldı ol dem	ol dem oldu
ol ki kıldı dîn yolında	dîn yolında ol ki kıldı	her giz	yâ Rab
virdi ol	ol virdi	gözyaşından	ağlamağdan
anı gördi	gördi anı	bir	bu
nesne yok anlara	anlara yok nesne	zamân	nefes
cân itdi	itdi cân	dest	baş
nice virem saña anlardan	nice anlardan virem saña	âşüfte	şürîde
yâ ‘Ömer tek ‘adli eyle	‘adli eyle yâ ‘Ömer tek	kâmil	zâhid

Bir diğer müdahale şekli ise aynı mana olacak şekilde mevcut olanı başka kelimelerle ifade etme hâlinde karşımıza çıkmaktadır:

LN	HK	LN	HK
rûz-ı mahşer	haşr günü	per açup	yüz tutup
revân itdi	akıtdı	giderem her cânibe	gezerem her yaña
dek vardı	irişdi	dimez ol	dimesün
hep anuñ	cümleten	ne ki	güne
bâtlı söyleyen	bâtlıdur diyen	anı hârc eyle	hârc it anı
mâlinı virür midî	virmez idi mâlinı	sende çü	çün sende
ider mi	itmez	kim bize ola	kim ola bizde
‘Âyişe kim sevgüliydi	sevgüliydi ‘Âyişe çü	cânını bâda virürdi	cân u dil ber-bâd iderdi
tâ ki buldum	tâ bulınca	itmiş ol	eylemiş
serkeş olma	baş çekme	fıkr itdi çün	çünki itdi fıkr
baş çekme	serkeş olma	ider cân u teni	idüpdür çok teni
bu yola gitmeklüge	gitmege bu yola bes	koy kılma	ko itme
niçe	bir kaç	tevbe idüp	tevbe-kâr ol
kâş yüz biñ	şad hezârân		

Mütercim nüshası olan LN'de görülen ve beş yazma nüshanın geldiği esas kolda tashih edilmediğini müşahade ettiğimiz kafiyeve râci hataların ise HK'nin geldiği ikinci versiyonda aşağıdaki gibi tashih edildiğini görüyoruz:

Murtażâ'yı gör ki kılurken namâz
Nice irdi aña tığ-i âb-dâr > cân-güdâz (147)

Âftâb açdı aña ol dem cevâb > zebân
Didi tır ol şeyhün ardına revân (1581)

Var-ise başuñda ger uşbu heves
Kârumuz seg-bânlık ancak hemân > oldı vü bes (3834)

Çok fazla müdahalenin görüldüğü bu kolu temsil eden iki nüshayı yani HK ve MK nüshalarını birbirleriyle mukayese ettiğimizde ise Fedayî'nin metninde olduğu hâlde HK nüshasında yer almayan ve yukarıda verilen beyitlerden bazılarının (1228, 1555, 4383. beytin ikinci mısraı ile 4385. beytin ilk mısraı) MK nüshasında mevcut olması önümüze şu ihtimali sunmaktadır: Her iki nüsha da aynı kaynaktan istinsah edilmiş olabilir. Şurası muhakkaktır ki her iki nüsha da aynı koldan gelmektedir. Eksik olan beyitlerin HK nüshasında daha fazla olması ise MK nüshasının katıyen HK nüshasından istinsah edilmediğini göstermektedir. Bir diğer kesin hüküm ise HK nüshasının MK nüshasından istinsah edilmediği yönünde verilmelidir. Zira MK nüshası, HK nüshasına göre eldeki LN nüshasından daha çok uzaklaşmaktadır, MK nüshasının LN ile farklılık gösterdiği yerlerde bu farklılığa HK nüshasında rastlanmaması HK ile MK nüshasının aynı koldan gelmekle birlikte kat'î surette birbirlerinden istinsah edilmediklerini göstermektedir. İstinsah tarihi belli olmayan MK nüshasının, esas metinden farklılıklarının artıyor olması hasebiyle HK nüshasından sonraki bir dönemde istinsah edildiği düşünülebilir. Kesin olan bir diğer husus ise şudur: *Mantuk-ı Esrâr*'ın mütercim nüshasından oldukça farklılaşan ve MK nüshası ile HK nüshasının geldiği kol olan versiyon, HK nüshasının istinsah tarihinin 1051/1641-42 olması sebebiyle Fedayî Mehmed Dede hayatıyken tercüme metne müdahale olduğunu göstermektedir. Bütün bu müdahaleler birlikte değerlendirilir ve Fedayî Mehmed Dede'nin 1051'de hayatta olduğu nazar-ı itibara alınırsa Fedayî'nin, tercümesinde sonradan bir takım değişiklikler yaptığı düşünülebilir. Dolayısıyla bugün değerlendirilebilen 8 yazma ve bir matbu nüshadan hareketle söylenebilecek olan şudur: Fedayî'nin tercümesinin nüshaları iki farklı koldan gelmektedir. Kronolojik olarak ikinci olduğunu düşündüğümüz koldaki metnin de Fedayî tarafından kurulmuş olması ihtimal dahilindedir. Zira eldeki mütercim nüshasındaki pek çok vezin ve kafiye hatası sonradan kurulduğunu düşündüğümüz ikinci metinde tashih edilmiştir. Tekniğe matuf hataların çok azı bu kolda tekrarlanmıştır.

Kaynaklar

- Albayrak Sak, Vesile. “Eski Türk Edebiyatında Tercüme Geleneği ve Bu Geleneğe Mantıku’t-Tayr Tercümeleri.” *Turkish Studies*. c. 7, s. 4. 2012: 655-669.
- Bakar, İsmail. *Sadberk Hanım Müzesi Kütüphanesi Hüseyin Kocabaş Yazmaları Kataloğu*. İstanbul: Vehbi Koç Vakfı Sadberk Hanım Müzesi, 2001.
- Dilçin, Cem. “Mantıku’t-Tayr’ın Manzum Çevirileri Üzerine Bir Karşılaştırma.” *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. 36, s. 1-2, 1993: 35-52.
- Doğan Averbek, Güler. “Fedayî Mehmed Dede, Mantık-ı Esrâr Adlı Manzum Mantıku’t-Tayr Tercümesi ve Otopograf Nüshası.” *Uluslararası TEKE (Türkçe, Edebiyat, Kültür, Eğitim) Dergisi* 6/3 (2017): 1490-1506.
- Fedayî Mehmed Dede. *Mantık-ı Esrâr*. haz. Güler Doğan Averbek. (Yayın aşamasında).
- Fedayî. *Tuhfe-i Fedayî*. yazma eser. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Bölümü, nr. 3190.
- Ferideddin-i Attar. *Mantık al-Tayr*. çev. Abdülbaki Gölpınarlı. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1990-1991.
- İbn Mehsîn .*el-Menâzilü’l-Mehâsiniyye fi’r-Rihlet et-Trablusiyye*. ed. Muhammad Adnan Al-Bakhit. Beyrut: Dârü’l-Âfâk el-Cedide, 1981.
- Kayabaşı, Bekir. “Kaf-zâde Fâ’izî’nin Zübdetü’l-Eş’ârı.” Doktora Tezi. İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.
- Külekçi, Numan. *XI-XX. Yüzyıllar El Yazması Metinler ve Özetleriyle Mesnevi Edebiyatı Antolojisi*. c. 1. Erzurum: Aktif Yayın Dağıtım, 1999.
- Levend, Agah Sırrı. *Türk Edebiyatı Tarihi*. c. 1. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1984.
- Muhammed Hâmid. *el-Müteşevvef*. Kahire: Dârü’l-Muharriri’l-Edebî, 2017.
- Nasrullah Mübeşşir el-Tırâzî. *Fihris el-Mahtutat el-Türkiyye el-Osmaniyye*. c. 1. Kahire: el-Hey’et el-Mısıriyye el-Âmme li’l-Kitâb, 1987.
- Örnek, Mustafa Şahidi. “Süleymaniye Kütüphanesi Türkçe Mesnevi Yazmaları Kataloğu.” Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, 1974.
- Schmidt, Jan. *Catalogue of Turkish Manuscripts in the Library of Leiden University and Other Collections in the Netherlands: Minor Collections*. Leiden: Brill, 2012.
- Sevgi, H. Ahmet. “Mantıku’t-Tayr.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 28. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003, s. 29-30.
- Süleyman Sadeddin, Müstakim-zâde. *Mecelletü’n-Nisâb fi’n-Neseb ve’l-Küna ve’l-Elkab*. tıpkıbasım. Ankara: Kültür Bakanlığı, 2000.
- Şahinoğlu, M. Nazif. “Attâr, Ferîdüddin.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. c. 4. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991, s. 95-98.
- Şimşek, Tacettin. “Fedayî Dede, Mantık-ı Esrâr: Tenkidli Metin-İnceleme.” Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993.
- Toska, Zehra-Nedret Burçoğlu Kuran. “Ferideddin-i Attar’ın Mantıku’t-Tayr’ının 14, 16, 17. ve 20. Yüzyıllarda Yapılmış Türkçe Yeniden Yazımları.” *Journal of Turkish studies*, In Memoriam Abdülbaki Gölpınarlı, I, c. 20, (1996): 252-262.
- Tuman, Nail. *Tuhfe-i Nâ’ilî*. Ankara: Bizim Büro Yayınları, 2001.
- Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*. c. 3. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1979.

- Uyar Akalın, Berrin. "The Poets Who Wrote and Translated Mantıku't-Tayr in Turkish Literature." *International Journal of Central Asian Studies*. c. 10, s. 1. 2005: 167-179.
- Uyar Akalın, Berrin. "Za'îfî, Gülşen-i Sî-murg: İnceleme, Tenkitli Metin." Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.
- Yakar, Halil İbrahim. *Antepli Divan Şairleri*. Gaziantep: Yaşar Cevizli Mağazaları, 2013.
- Yakar, Halil İbrahim. "Manzum Sözlüklerimizden Tuhfe-i Fedâî." *Turkish Studies*. c. 2, s. 4. 2007: 1015-1025.